

vol. 10, 2023, 39–46

I. Ями и ямни комплекси: проблеми на интерпретацията

I. Pits and pit complexes: problems of the interpretation

Негативни структури с депозити – опит за систематизацията им като обредна практика

Мая Аврамова ^a

^a Национален исторически музей, София 1618, ул. Витошко лале 16; mayaavramova1@gmail.com

Negative structures – an attempt at their systematization as ritual practice

Maya Avramova ^a

^a National Museum of History, 16 Vitoshko lale Str., 1618 Sofia, Bulgaria; mayaavramova1@gmail.com

ABSTRACT

The present article discusses some of the most typical sites, where negative structures with deposits from the Prehistory (Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age) have been attested. A considerable part of them was interpreted as sacred grounds, on which ritual offerings have been performed. The big number of such sites might naturally cause some embarrassment and might put forward the question of whether it is reasonable to connect all of them with faith and with ritual practices. The solution of the problem with the interpretation of such a vast number of sites, both in their areal, and in their chronological span, requires that they should be systematized in several aspects: chronological and areal distribution, topographic disposition within a certain areal, typology of finds, parallels with neighboring regions and synchronous archaeological sites etc. Based on these criteria, it was concluded that the rites documented in the negative structures of this period have several parallels in the Bulgarian traditional faith and rites in terms of the objects used, the types of rituals performed, etc.

KEYWORDS

Prehistory, negative structures (pits), anthropology remains

През последните години археологическите разкопки в различни райони на България разкриха редица обекти от праисторическата и античната епоха, съдържащи т.нар. „негативни структури”.¹ Значителна част от тях са интерпретирани като сакрални терени, на които са извършвани ритуални приношения. Поради големия брой на тези обекти естествено възниква смущението и се поставя въпросът дали е правомерно всички те да се свързват с вярата и обредните практики, свързани с изповядването ѝ.

Обекти с „негативни структури”

Откритите негативни структури (ями) от праисторическата епоха (неолит, халколит и ранна бронзова епоха) от територията на България могат да се съотнесат топографски към жилищни постройки, селища, светилища, некрополи, случайни находки. По-долу ще припомня някои от

¹ Настоящата статия е във вида, в който е предадена за тема на дискуссионния форум на тема „Ями и ямни комплекси в Древна Тракия“, организиран от НБУ през 2009 г. Поради това в нея не са отразени новите изследвания по темата, излезли от печат след нейното предаване.

най-характерните обекти, в които са разкрити негативни структури с депозити, които очевидно са свързани с обредни практики:

1. *В пространството на сграда.* Тези структури (ями) или колективни находки от еднотипни в повечето случаи предмети са интерпретирани като строителни жертви, свързани с изграждането на сградата.

Примери:

- Тел Драма – Мерджумекия при с. Драма, Ямболско. Пласт Караново V, халколит. При проучването на сграда 900, в плитка яма са открити две поставени една в друга керамични паници с по една черупка от речна мида във всяка от тях. Находката е интерпретирана като строителна жертва, извършена преди изграждането на жилището (Лихардус и др. 2001, 91).
- Тел при с. Хотница, Великотърновско – в жилище № 5 от III хоризонт е открита колективна находка от 24 неретуширани кремъчни корубести пластини, отцепени от едно ядро. Вероятно те са били поставени в торбичка и положени като строителна жертва при изграждането на сградата (Чохаджиев, Еленски 2002, 15–16).
- Тел Големият остров при с. Дуранкулак, Добричко – през 1998 г. в югоизточната част на селището от VII хоризонт бе проучена сграда. На дъното в повечето от дупките за колове бяха открити множество кремъчни отцепи с миниатюрни размери, очевидно депонирани специално преди поставяне на дървения стълб (наблюдение на автора по време на проучването).

2. *На територията на селище (строителен хоризонт).*

Примери:

- Тел при с. Самоводене, Великотърновско. В рамките на селището са открити ями със следи от горял в тях огън и положени черепи и рога от тур, фрагментирана керамика и др. Тук е проучена култова шахта (диаметър 1,8 м и дълбочина 11,8 м), грижливо обмазана с глина, в която периодично са били извършвани жертвоприношения. В пластове, наред с обгорените фрагменти керамика, животински кости и растителни останки от различни видове дървета, са открити и многобройни речни камъни (Еленски 2001, 19; Еленски 2003, 194).
- Еднослойно неолитно селище при с. Подгорица, Търговишко. Сградите представляват полуземлянки, оформени от няколко свързани помежду си вкопавания с различно предназначение (зърнохранилища, пещи, боклучни ями и пр.). Интерес представляват проучените две култови ями, в които са открити големи фрагменти мазилки, оцветени с червена охра и с врязан геометричен орнамент и начупени предмети на култа. По периферията на една от ямите е бил оформен глинен перваз (украсен с врязан геометричен орнамент) и върху него симетрично са били монтирани антропоморфен женски идол и фалос, направени от глина (Ангелова 2005, 20).
- Селище от неолита при с. Ябълково, Димитровградско. В раннонеолитните пластове на селището, в сектор Север, са проучени негативни структури и два рова. Особен интерес представлява комплексът от три ями в кв. I 37. Ямите са с диаметър 80 см и в тях са открити: яма 1 – добре моделиран каменен къс със следи от силно обгаряне, поставен върху пласт овъглена органична материя и керамика; яма 2 – скелет на 5–8 годишно дете, положено по гръб върху слой от опожарени мазилки, дебелостенна керамика и органика; яма 3 – сред мазилките е разкрит скелет на възрастен индивид, положен по гръб, с глава надясно, силно свити крака и ръце пред лицето; върху гърдите предназначено е положен малък четвъртит камък; под скелета – пласт мазилки, овъглена органика и фрагменти керамика.

Негативни структури с депозити – опит за систематизацията им като обредна практика

Южно от този ямен комплекс е открита голяма каменна стела (наподобяваща антропоморфна фигура без глава), която проучвателите свързват с камъка от яма 1 (олтарен камък ?) (Лещаков, Петрова и др. 2008, 38–41). Данните от обекта ми дават основание да приема, че този сектор е изпълнявал функцията на сакрално пространство, в което периодично са били извършвани жертвоприношения в определена йерархия и с регламентирани видове жертви.

- Тел Русе. По време на първия етап от проучването 1949 – 1953 г. са регистрирани няколко колективни находки от кремъчни изделия, открити на различни дълбочини. Едната е открита на дълбочина 2,20 м и се състои от „15 добре запазени извити кремъчни ножа”, изработени от светложълт кремък и със следи от употреба. Втората находка е открита на дълбочина 3,70 м. Състои се от 24 неупотребявани кремъчни ножа, изработени от кремък със светложълт цвят. Върху някои от изделията са регистрирани следи от тъкан, с която са били обвити преди поставянето им на терена. Третата находка е открита в жилище № 2, регистрирано на дълбочина 4,70 м. Тя се състои от 30 кремъчни ножа и стъргалки, изработени от кремък с различен цвят, като върху повечето изделия няма следи от употреба. Според наблюденията на авторите, находката е била заровена на това място по-късно. В близост са открити още 16 кремъчни ножа и стъргалки и изследователите предполагат, че те са част от колективната находка (Георгиев, Ангелов 1952, 124–127). Вероятно тези колективни находки могат да се определят като строителни жертвоприношения, извършени в началния етап от изграждането на ново селище.
- Тел Чакмака близо до Исперих. Селището е разположено до едно от големите находища на кремък в района. На разстояние 500–1000 м от селищната могила са проучени ями с големи размери (диаметър 5–8 м, дълбочина 1,5–1,8 м), запълнени с нуклеуси, отцепи и отпадъци от производството на кремъчни сечива. Ямите са интерпретирани като част от работилница (Скакун 2006, 62). Струва ми се, че те по-скоро имат ритуален характер и тези депозити са жертвоприношения към Великата богиня-майка, за да роди отново доброкачествен камък. Подобна идея е регистрирана при рудните разработки Мечи кладенец, Старозагорско, където след изчерпване на рудата, шахтите са били затрупвани съзнателно.

3. В светилища.

Примери:

- Ямно светилище Дана бунар 2 при Любимец. Проучени са ями (част от тях обмазани с глина) от късния неолит (култура Караново III – IV и Караново IV), в повечето от които са открити множество кремъчни артефакти, хромели, чукалки, кварцитни топки и точила наред с фрагментирана керамика, въглени, пепел и животински кости (Николов и др. 2007, 44–47; Николов и др. 2008, 57–60; Николов 2008, 32–33).
- Ямно светилище при с. Хаджидимитрово, Ямболско. Проучени са 100 вкопани в стериленна основа структури. Въз основа на форма, размери и съдържание на депозитите те са разпределени на 4 типа. И тук някои от ямите са обмазани, установени са напластявания на депозитите. В запълнителя са открити пепел, керамика, хромели, части от горели мазилки, животински кости (включително черепи и рога), непечени тежести за стан и др. (Петрова 2010, 54–56).
- Тел Драма – Мерджумекя при с. Драма, Ямболско. В къснохалколитния пласт (Караново VI), над останките от селището, са документирани съоръжения с култов характер: рампа, водеща към правоъгълен подиум, от двете страни на който са оформени две вкопани съоръжения (басейни); югозападно от подиума е проучена правоъгълна двуделна постройка с открито огнище в едно от помещенията; в пространството около тези съоръжения са регистрирани 26 каменни струпвания, под които в плитки ями са

били депонирани керамични фрагменти, животински кости, преднамерено начупени предмети на култа и оръдия (Лихардус и др. 2001, 46–52).

Очевидно тук, след разрушаването на селището е било оформено сакрално пространство, в което са били извършвани обреди преди окончателното напускане на района от обитателите му.

- Кукова могила, некропол при с. Дуванлий, Пловдивско. В периферията на могилата са проучени 100 обредни ями. В някои от тях са намерени и антропологични останки. В най-долния пласт е открито частично погребение (череп, ръце и ребра) на възрастен индивид и съд, датиращ структурата в периода на култура Караново III. В близост до погребението е открита колективна находка от четири съда от периода Караново III – IV. „По всяка вероятност началото на функционирането на късно неолитното светилище до с. Дуванлий е било ознаменувано с извършване на няколко различни жертвоприношения. Откритото в основата на могилата погребение на предварително разчленено човешко тяло говори в полза на този извод. Трябва веднага да отбележим, че това е и първият случай, при който се срещаме със сигурни доказателства за принасяне на човешки жертви през новокаменната епоха в нашите земи” (Радунчева 2003, 179).
- Тел при с. Крън, Казанлъшко. В пласта от ранната бронзова епоха – III фаза (Св. Кирилово) е проучено светилище. В централната част на площта е проучена голяма апсидна сграда с обществени функции. Преди началото на строежа е била извършена строителна жертва – пред южната стена е открита плитка яма, запълнена с речни и ломени камъни, каменни чукалки, керамични фрагменти и животински кости. Вътре – пред апсидната стена са разкрити три симетрично разположени плитки ями, във всяка от които е бил положен по един съд. В два от тях са намерени останки от новородени деца, останките в третия вероятно са изтлели.

Под пода на апсидната сграда, на дълбочина 50–70 см, са разкрити над 200 плитки ями, запълнени с необработени ломени камъни, фрагменти от хромел или чукалка и пр. На това ниво са открити и четири съда – урни, поставени в малки ями. В урните са открити останки от новородени деца. В една от урните са намерени останки от два зародиша, като част от костите са поставени в чаша. Скелет на новородено бебе е открит в яма без урна (Николов 2009, 294–295; Николов, Андреева, Люнчева 2010, 99–101).

- Тел Казанлък. Културният пласт на селищната могила от ранната бронзова епоха е реинтерпретиран основателно от В. Николов като „съоръжение с ров тип рондел (светилище)”. Светилището се състои от дълбок ров с подковообразна форма, ограждащ площ около 2300 м². В рова са разграничени три пласта в запълнителя, като в горните два са регистрирани ями, в които са депонирани керамични фрагменти, цели съдове, камъни, хромели и пепел. В запълнителя на рова са открити разнообразни находки, животински кости, хромели, култови предмети. Особено значение имат и откритите човешки останки на няколко места в светилището (череп, части от череп, мандибули) и скелет на дете сред останките от куполна пещ и 10 гроба на новородени, чиито останки са били поставени в керамични съдове. В теменоса на светилището също са установени депозити в ями, включително една централна камбановидна яма с дълбочина 5 м (Николов 2008 а, 23–33).

4. В некрополи

- Некропол към тел Големия остров при с. Дуранкулак, Добричко. През периода на късния неолит (култура Хаманджия III) в северозападната част на некропола са проучени 38 тризни, които маркират западната граница на некропола. Тризните по вида находки, открити в тях, се делят на: останки от разбити съдове-хранилища (растителна храна); останки от жертвени животни (предимно черепи от говедо, овца/коза, свиня, диво мага-

Негативни структури с депозити – опит за систематизацията им като обредна практика

ре, елен, куче, глиган) и разтрошена керамика. Към този период принадлежат и разкритите 6 погребения на деца (от 1 до 6 годишна възраст), чиито останки са били поставени в съдове-хранилища или паници и като цяло тези структури могат да се причислят към тризните (Аврамова 2002, 516–525).

Съкровища и депозити в керамични съдове

Според мен негативните структури с депозити, открити в сгради, селища, светилища и некрополи могат семантично да бъдат свързани и с друг тип находки – това са т.нар. колективни находки (съкровища) и депозити, поставени в керамични съдове.

Примери за единични (случайни) структури, открити извън контекста на селища, некрополи и светилища:

- с. Лешница, Ловешко. На 200 м североизточно от селото са били открити стотина кремъчни изделия, определени като върхове на копия и стрели, ножове и стъргалки, изработени от светло-жълтеникав кремък (РИМ Ловеч, инв. № 1188–1204). На 3 км от мястото са откривани кремъчни ядра, т.е. находката може да се интерпретира като жертвоприношение, направено в близост до кариерата за кремъчна суровина (Петров 1950, 213).
- с. Свобода, Чирпанско. Откритата случайно колективна находка от каменни брадви засега е единствената, публикувана в литературата. Намерена е през 1935 г. в м. Даракчиите при риголване на лозе. На дълбочина 0,30 м са открити 29 екземпляра, натрупани на купчина. Брадвите с дължина от 2,5 до 25 см са добре полирани и само малка част от тях носят белези от употреба. В района на находката няма регистрирани праисторически обекти. 28 екземпляра се съхраняват в АМ Пловдив (инв. № 1952), а една – в НАИМ. Датирани са в късния неолит, в края на VI хил. пр. Хр. (Цончев 1946, 209).
- с. Пеклюк, Софийско. В м. Горните уши, на ниска тераса до скалния масив Кривша, е проучена структура, състояща се от 6 камъка, наредени в кръг с диаметър 1 м. В северозападната част на кръга други три камъка оформят вътрешен кръг с диаметър 0,50 м. Във външния кръг е открит съд с капак, а във вътрешния – натрошена паница, животински кости, въглени и овъглени зърна от пшеница. В съда са открити: горяла пръст, въглени, овъглено жито, 6 кремъчни оръдия, две украшения от кост, модел на човешки крак от планински кристал и камъче с бледорозов цвят. Структурата се намира на значително разстояние от регистрираното тук селище. Находката се отнася към късния халколит, втората половина на V хил. пр. Хр. и е интерпретирана като символично погребение (кенотаф) (Петков 1961, 67–68). Според мен тази структурата представлява жертвоприношение в яма, извършено в близост до скалния масив с две пещери, което предполага съществуването на това място на скално светилище.

Изводи

Решението на проблемната ситуация с интерпретацията на този, наистина вече значителен брой обекти както в териториален, така и в хронологичен обхват, изисква те да бъдат систематизирани в няколко аспекта:

- хронологично разпределение;
- териториално разпространение;
- свързаност на комплексите и/или отделните негативни структури със селища, некрополи и други обекти от съответната епоха – т.е. тяхното топографско ситуиране в определен ареал;
- каталогизиране на видовете находки в депозитите, за да се проследи тяхната повторение-

мост и съответно символиката на всеки вид материали;

- обвързване на различните типове структури (с видовете находки в депозитите) с определени практики, извършвани при различни индивидуални или общи за социума дейности;
- текст-критичен анализ на писмени извори;
- паралели от съседни райони и синхронни археологически обекти;

В традиционната българска вяра и обредност също могат да се открият множество примери, в които задължителен елемент е закопаването на употребените предмети или останките от жертвоприношения. Голяма част от използваните в обряда предмети и жертви са идентични с тези, регистрирани в традиционната култура. Ще припомним само някои елементи:

- Според народните представи кръвта е символ на физическата сила и живот, а неин заместител е виното. В някои краища на страната кръвта от жертвените животни се излива в река или в мравуняк, за „берекет” на къщата и да се множат стадата. По начина, по който пръска кръвта също се гадае за берекет. На кръстопът, в гробищата или под дърво се заравят предметите, използвани в баянията и лечението на различни заболявания (Маринов 1981, 70; Тодорова, Пиргова 2003, 268).
- Кремъците и речните камъни също са обект на почит и употреба в определени практики: „Според народните представи в борбата с халата и другоселските змейове змеят хвърля огнени стрели и камъни, от които се получава светкавицата и гръмотевицата. Срещат се и представите, че стрелите ги прави Свети Илия и ги дава на змейовете да бият халата. Тези стрели се забиват на 40 аршина в земята и едва след 40 дни излизат на повърхността. Стрелите се наричат „божа стрела”, „трещен камък”, „гром падина”, „стрела”, „гръмнато камъче” и се вярва, че те са лековити, носят късмет и предпазват от „трещаване” и че в къща, където има такъв камък, зло не влиза (Георгиева 1983, 84). Баячките и знахарите също често използват речни камъчета, които се превръщат в магически предмети и с тях се лекуват различни заболявания – при поява на мъртва кост, за премахване на кокоши трън, различни отоци и др. (Тодорова, Пиргова 2003, 337, 345).

Цитирана литература

- Аврамова, М. 2002. Жертвоприношения – праисторически некропол при с. Дуранкулак. *Мит, изкуство, фолклор* 7. София, 511–525.
- Ангелова, И. 2005. Неолитно селище „Подгорица” – предварителни резултати. *Известия на Исторически музей Търговище* 1, 14–22.
- Георгиев, Г., Ангелов, Н. 1952. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949 г. *Известия на Археологическия институт XVIII*, 119–194.
- Георгиева, И. 1983. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство.
- Еленски, Н. 2001. Археологически проучвания в селищната могила с. Самоводене, Великотърновско през 2000 г. *Археологически открития и разкопки през 1999–2000 г.* София, 18–21.
- Еленски, Н. 2003. Интерпретация на култовата шахта в неолитното селище Самоводене. В Харитонов Хр. (ред.) *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов*. Велико Търново: РИМ – В. Търново, 193–197.
- Елиаде, М. 1995. *Трактат по история на религиите*. София: Лик.

Негативни структури с депозити – опит за систематизацията им като обредна практика

- Лещаков, К., Петрова, В., Тодорова, Н., Борисова, И., Кацаров, Г., Спасов, Н., Златева, Р. 2008. Спасителни разкопки на обект Ябълково – праисторическо селище сектори югозапад и север в района на строеж на ЖП линия Пловдив – Свиленград и на АМ „Марица”. *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* София, 38–41.
- Лихардус, Я., Фол, А., Гетов, Л., Бертемес, Ф., Ехт, Р., Катинчаров, Р., Илиев, И. 2001. *Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983 до 1999 г.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Маринов, Д. 1981. *Избрани произведения 1. Народна вяра и религиозни народни обичаи.* София: Наука и изкуство.
- Николов, В. 2008. Обредни структури през неолита в българските земи. В Гергова, Д. (ред.) *RHOSPHORION. Studia in honorem Mariae Čičikova.* София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 28–34.
- Николов, В. 2008а. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. *Археология* 1–4, 23–33.
- Николов, В. 2009. Сакрални комплекси през ранната бронзова епоха в Казанлъшкото поле. В Гацов, И., Гуадели, Ж. Л. (ред.) *SAXA LOQUUNTUR. Сборник в чест на 65-годишнината на Николай Сираков.* София: Авалон, 293–300.
- Николов, В., Андреева, Д., Люнчева, М. 2010. Археологически проучвания на тел Крън, Казанлъшко. *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 99–101.
- Николов, В., Петрова, В., Атанасова, Е., Еленски, Н., Андреева, Д., Игнатова, С., Лещаков, П., Доткова, М., Найденова, Е., Класнаков, М. 2007. Археологическо проучване на къснонеолитно ямно светилище Любимец – Дана бунар 2. *Археологически открития и разкопки през 2006.* София, 44–47.
- Николов, В., Петрова, В., Лещаков, П., Атанасова, Е., Еленски, Н., Игнатова, С., Бояджиев, К., Такорова, Д., Люнчева, М., Доткова, М. 2008. Археологическо проучване на къснонеолитно ямно светилище Любимец – Дана бунар 2. *Археологически открития и разкопки през 2007,* София, 57–60.
- Петков, Н. 1961. Едно символично погребение при с. Пеклюк, Софийски окръг. *Археология* 4, 67–70.
- Петров, Т. 1950. Колективни находки от кремъчни оръдия от Ловчанска околия. *Известия на Археологическия институт XVII*, 213–214.
- Петрова, В. 2010. Археологически проучвания на къснонеолитен обект № 21, ЛОТ 3, АМ Тракия (км 275+250 – 276+100) при с. Хаджидимитрово, община Ямбол. *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 54–56.
- Радунчева, А. 2003. Къснонеолитното общество в българските земи. *Разкопки и проучвания XXXII.* София.
- Скакун, Н. 2006. *Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы в эпоху неолита (по материалам культуры Варна).* Санкт – Петербург: Нестор – История.
- Тодорова-Пиргова, И. 2003. *Баяния и магии.* София: АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Цончев, Д. 1946. Новооткрити старини в Пловдивско. *Известия на Археологическия институт XV*, 209–219.
- Чохаджиев, Ст., Еленски, Н. 2002. Археологически проучвания в селищната могила край с. Хотница, Великотърновско през 2001 г. *Археологически открития и разкопки през 2001 г.* София, 15–16.

Negative structures – an attempt at their systematization as ritual practice

Maya Avramova

(summary)

During the past few years, archaeological excavations in different parts of Bulgaria uncovered lots of sites from Prehistory and Antiquity, containing the so-called “negative structures”. A considerable part of them is interpreted as sacred grounds, on which ritual offerings have been performed. The big number of such sites might naturally cause some embarrassment and might put forward the question of whether it is reasonable to connect all of them with faith and with ritual practices.

The negative structures (pits) from Prehistory (Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age) found in Bulgaria could be related topographically to dwellings, settlements, sanctuaries, necropolises and accidental finds. The present article brings forward some of the most typical sites, where negative structures with deposits that are obviously connected with ritual practices have been found.

The solution of the problem with the interpretation of such a vast number of sites, both in their areal, and in their chronological span, requires that they should be systematized in several aspects:

- Chronological distribution;
- Areal distribution;
- Connection of the complexes and / or individual negative structures with settlements, necropolises, and other sites of the respective period, i.e. their topographic disposition within a certain areal;
- Typological cataloguing of the finds in the deposits, in order to trace their possible repetition and the symbolical meaning of each type of material accordingly;
- Association of the different types of structures (together with the types of finds in the deposits) with certain practices, performed during different individual or public activities;
- Content analysis of written sources;
- Parallels with neighboring regions and synchronous archaeological sites.

Many examples, where the burial of used items and remains of offerings is an obligatory element, could also be found in the traditional Bulgarian faith and ritual practice.